

KNAPP Éva

Librum evolvo : eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból / Knapp Éva. – Budapest : Reciti, 2017. – 319 p. ; 25 cm

ISBN 978-615-5478-34-5 kötött

Elektronikus elérhetőség:

(<http://reciti.hu/2017/4223>)

Könyvek mint eszmék lenyomatai, ismeretlen kötetek, lappangó könyvtárak

Knapp Éva Librum evolvo kötetéről

Knapp Éva kutatómunkájának tudományos eredményeiből jelent meg válogatás a Reciti gondozásában 2017-ben, amely elektronikus változatban is elérhető (<http://reciti.hu/2017/4223>). A *Librum evolvo* címmel közreadott gyűjteményben a korábban már közölt írások közül a legrégebbi 2007-es impresszumú, a többi tanulmányt a 2010-es években publikálta először a szerző. A kötet tartalmaz eddig nem publikált tudományos eredményeket és olyan dolgozatokat, amelyek a kötet kiadásával egyidejűleg jelentek meg szakfolyóiratokban (Könyvtári Figyelő, Magyar Könyvszemle). A kötet bevezetőjében olvashatunk a tanulmánygyűjtemény kapcsolódásáról a szerző tudományos dolgozataiból kiadott korábbi válogatásához (Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok. Budapest, Balassi Kiadó, 2007.).

A bevezető utal is a két kiadvány kutatói megközelítésének különbözőségére. A *Librum evolvo* tanulmányainak jelentős részében a vizsgálat tárgyá nem könyvészet, hanem eszme- és irodalomtörténeti vonatkozású. A három fejezetben (Eszmék és könyvek; Ismeretlen könyvek és könyvtárak; Megőrzött könyvtárak és könyveik) összesen tizenöt tudományos közlemény olvasható.

Az Eszmék és könyvek fejezet első tanulmánya (Mátyás király „firenzei oroszlánjai”) a XVIII. században a kassai jezsuiták által kiadott Mátyás-levelekben található négy – eddig ismeretlen – Janus Pannonius-epigramma kiadástörténetét vizsgálja fel, és közli a művek szövegét az *Epistolae Matthiae Corvini* [...] 1743–1744-ben megjelent kiadása alapján. Knapp Éva kutatástörténeti áttekintése foglalkozik a szövegek eddigi ismeretlenségének okaival. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegek hiányoznak a *V. Kovács Sándor* szöveggondozásában megjelent, Janus Pannonius összes műveit tartalmazó munkájából² és a 2006-ban napvilágot látott kritikai kiadás *Epigrammata* kötetéből³ is. A kritikai kiadás szöveggondozóinak nem kellett a Janus Pannoniusnak tulajdonított Mátyás-levelekkel mint forráscsoporttal dolgozniuk. Korábban a XIX. századi szövegkiadások és forrásaik vizsgálatával foglalkozó szerzők, *Fraknoi Vilmos* és *Schönherr Gyula* sem tudósítottak a Mátyás-levelekben „elrejtett” epigrammákról. A Fraknoit forrásként használó *V. Kovács Sándor* sem vizsgálta a XVIII. századi jezsuita szövegkiadásokat. Knapp Éva összegzése szerint „a Mátyás levelek, a Janus Pannonius nevéhez köthető Mátyás levelek, a Janus Pannonius életművet tartalmazó források és az ezekre vonatkozó kritikai áttekintésnek külön kezelése eredményezte”⁴, hogy az epigrammák nem kerültek eddig a kutatók látókörébe. Knapp Éva közli a jezsuita szöveggondozói munka eredményeként 1743–1769 között megjelent Mátyás-levelek kiadásainak bibliográfiáját, félkövér betűvel kiemelve a Janus Pannonius epigrammákat is tartalmazó nyomtatványokat. A szöveggondozást végző kassai jezsuiták közül könyvészeti adat alapján *Kelcz Imre* neve ismert. Knapp Éva a rendtörténeti források utalásai és a kézbe vehető

példányokban fel nem tüntetett közreműködői adatok hiányában feltételezi, hogy az említett jezsuita nem egyedül végezte a kiadvány szerkesztését és sajtó alá rendezését. Áttekintette Lukács László osztrák jezsuita rendtartomány szerzeteseiről összeállított adattára megfelelő kötetének⁵ a Kassán szolgáló jezsuitákra vonatkozó anyagát, melynek ismeretében úgy véli, hogy Kelcz mellett több rendtag részt vehetett a munkában, és a Mátyás-levelek sajtó alá rendezőjét, a rendház rektora, az írói életművet is hátra hagyó Kunits (Kunics) Ferenc személyében kell keresnünk. A kiadástörténeti összegzés a Mátyás-levelek tizenöt XVIII. századi kiadásáról tudósít, ezekből hét kiadás tartalmazza Janus Pannonius négy epigrammáját. Knapp Éva kutatásai szerint a jezsuita szövegkiadás használata nem korlátozódott a katolikus egyház tudósaira, általánosan idézett forrás volt a korabeli értelmiség körében.

Az *Arbor haereseon* című tanulmány e kötetben jelent meg először, amelynek alapja a szerző a 2017 májusában Debrecenben, *A reformáció emlékezete a kora újkori Magyarországon* című konferencián elhangzott előadása⁶. Knapp Éva friss tudományos eredménye választ ad egy régóta kutatott könyvészeti-művelődéstörténeti kérdésre. *Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum* című munkája 1592-ben megjelent harmadik kiadásának Hódmezővásárhelyen őrzött példányába kötött fametszet, amely az „Arbor haereseon” (eretnekség fája) címet viseli. Knapp Éva kutatástörténeti összegzését Imre Mihály eredményeivel kezdi. A metszettel kapcsolatos kérdésekre a történész irányította rá a szakemberek figyelmét.⁷ Vizsgálta az Arbor haereseon eszmetörténeti hátterét, Szegedi Kis munkájához való tartalmi kapcsolódását, kereste további példányait, elsősorban a *Speculum* [...] kiadásaiban, s kérdésként fogalmazta meg, hogy forgalmazták-e önállóan a metszetet. Imre Mihály úgy vélte, a magyar reformátor munkája és az Arbor haereseon közötti eszmei-tartalmi kapcsolat okán (a metszet tematikájának kapcsolódása a wittenbergi történelemszemlélethez) az eretnekség fája-ábrázolás Szegedi Kis művéhez készült. A metszet további példányai nem kerültek elő, a *Speculum* [...] – mal való feltételezett kapcsolatot nem erősítette meg a kutatás. Hamvas Endre Ádám az Arbor haereseon több szempontú vizsgálata egyik elemeként az ábrázolás feliratainak lehetséges forrásait kereste, olyan korai műveket, amelyek „beemelődtek” a reformáció szellemi hagyományába. A kutató látókörébe került Augustinus (Szent Ágoston) *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* című művének Lambert Daneau által kommentált, Genfben a XVI. században megjelent kötete. Hamvas közel járt a metszettel kapcsolatos válaszhoz, de kutatási eredményeinek összegzése az, hogy az „eretnekség fája” forrásait feltehetően olyan svájci nyomtatványok között kell keresni, amelyek a humanista hagyományokhoz kötődnek. Jelen tanulmányban Knapp Éva ismerteti a fametszettel kapcsolatban végzett kutatásának módszerét, állomásait, amelynek eredményeként sikerült azonosítania annak a munkának a XVI. századi kiadásait, amelyekhez illusztrációként kívánták hozzákötöni az Arbor haereseont.

Imre Mihály a Hódmezővásárhelyen őrzött *Speculum*... kötettről írt állapotleírása alapján megállapítja, hogy mivel Szegedi Kis művét újrakötötték, a könyv a metszetnek csupán úgynevezett őrzőkötete, tartalmilag nem tartoznak egymáshoz, hasonlóan egyéb másodlagos kötésben megmaradt nyomtatványokhoz, amelyekbe állományvédelmi okokból szintén ún. „vendég” metszetet kötöttek. A tanulmány szerzője vitatja azt a korábbi állítást is, amely a *Speculum*... és az Arbor haereseon között szoros eszmei összetartozást feltételez. Knapp Éva úgy látja, Szegedi Kis pápaság kritikája elsősorban nem eretnekségként jelenik meg. A kutató kizárja, hogy az „eretnekség fája” fametszet valaha is része lett volna Szegedi Kis István művének. Ezt az állítást megerősítik Knapp Éva által a VD 16 és VD 17 retrospektív bibliográfiák nyomtatott és elektronikus változatai alapján áttekintett *Speculum*... példányok, amelyek vagy egyáltalán nem tartalmaznak illusztrációt vagy a kutatót fametszettől eltérő, rézmetszetet kötöttek a kötetbe. Bibliográfiai adatokkal igazolja azt is, hogy az Arbor haereseont röplapként is nyilvántartották a XIX. században, de nem zárja ki azt sem, hogy önálló lapként is forgalmazták. Knapp Éva a metszetről – az amsterdami Rijksmuseum önálló lapként vásárolt, digitalizált példány formai megjelenése alapján – feltételezte, hogy valamilyen nyolcadrét formátumú, XVI. századi nyomtatványhoz tartozott eredetileg. A metszet Lambert Daneau elképzelései alapján készült és a már említett, általa kommentált mindhárom XVI. századi *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum* kiadáshoz hozzá kívánták kötni, mivel említése azonos megszövegezésben olvasható a címlapokon. Ugyanakkor a tanulmány írója külföldi katalógusokban, bibliográfiákban végzett kutatómunkája, digitalizált példányok vizsgálata alapján megállapítja, hogy Szent Ágoston művének XVI. századi kiadású példányai közül nem mindegyik őrzi a metszetet, ezt a szakirodalomban azonosított kötetek esetében a hiányzó terjedelmi adatok jelzik. Knapp Éva külön fejezetben részletesen elemzi Augustinus eretnekségről szóló munkája Daneau által kommentált változatának és a hozzá tartozó metszet, az Arbor haereseon szellemi-tartalmi kapcsolatát. Közli a kötet felépítését, a metszeten ábrázolt eretnekségeket azonosítja a mű fejezeteivel. Daneau nemcsak kommentálta, de ki is egészítette Ágoston egyéb munkáiból vett részekkel, egy ismeretlen szerző művével és a munkából általa hiányolt eretnekségekkel a *Liber de haeresibus ad Quodvultdeum*ot. Knapp Éva felhívja a figyelmet, hogy az Arbor haereseon-metszeten az eretnekségek ábrázolása nem az ágostoni, hanem a Daneau-féle elképzelést követi.

Zrínyi Miklós: *Adriaei tengernek Syrenaia* (Bécs, 1651) kötetének rézmetszetes díszcímlapját sokan, többféle szempontból vizsgálták. Knapp Éva tanulmányának elején áttekintést ad a téma irodalmáról, utal a főként emblematis megközelítésből írt tudományos dolgozatokra, említi Utasi Csilla konferenciaelőadását, amely a díszcímlapot, mint a mű tartalmának alárendelt paratextust vizsgálta. Jelen tanulmány szerzője a költő-hadvezér eposzát is magába foglaló gyűjteményes kötetének rézmetszetes címlapját köny-

vészeti szempontból kiindulva elemzi (*Zrínyi Miklós Adriai tengernek Syrenaia (Bécs, 1651) – a díszcímlap könyvésze-ti, ikonográfiai és irodalmi értelmezéséhez*)⁸ Knapp Éva a díszcímlap kép-szöveg kompozícióját nem emblémaként, hanem Zrínyire vonatkozó személyi imprézáként értelmezi, amely szerzőt és művét helyezi a középpontba. A rézmetszetes címlapot a szedett címlappal szemközt kötötték, a tanulmány szerzője felhívja a figyelmet a két címlap képi egységére, és ennek kétféle értelmezését adja. A rézmetszetes címlapon hajózó „Zrínyi” egyenesen jobbra néz, saját művét figyeli, ezzel az olvasó figyelmét is a könyv tartalma felé irányítja. A mindkét címlapon olvasható, tartalmi körülírás nélküli cím (*Adriai tengernek Syrenaia*) metaforaként Zrínyire utal. A költő a szirén, ennek kifejezésére utal a szerző nevét felhasználó anagramma (Syren-Serin / Zerín). Knapp Éva vizsgálja a rézmetszetes címlap kompozíciója képi elemeinek forrásait, szimbolikáját. A kutató utalása szerint a képi toposzok több síkon, sokféleképpen értelmezhetők. Elemzéséből a hajó mellett látható két (nem éneklő) sellő jelentéstartalmaira térek ki. Knapp Éva értelmezésében a tükröt tartó, fésülködő vízi leány itt nem a hiúság, hanem az ékesszólás szimbólumaként van jelen. A kagylót nyújtó, csábító másik szirén az Orpheusz történetből ismert, a költő dala által elnémított vízi lány „utóda”. Az impréza központi alakjaiként a szirének Zrínyinek a költőnek jellemzésére szolgáló, és műve dicséretére utaló allegorikus elemek. A tanulmány befejező részében a kutató bemutatja a díszcímlap jelentésének változását a *Syrenaia* Zrínyi Péter által fordított és Velencében, 1660-ban megjelent kiadása díszcímlapjának elemzésével. A szedett címlap elé kötött és Zrínyi Péter portréjával szemközt állított díszcímlap már nem kötődik szorosan a mű tartalmához, az eredetitől némileg eltérő képi ábrázolás kizárólag Zrínyi Péter személyére összpontosul, és a fordítót győztes hadvezér-uralkodó szerepbe helyezi.

E fejezetben olvasható Knapp Éva két recepciótörténeti tanulmánya (*A Matthaeus Tympius retorikai vonatkozású művei Magyarországon*)⁹ (*VI. Pius pápa imádságos könyve – magyarul és Magyarországon*)¹⁰. Az első dolgozat egy kevésbé kutatott német katolikus teológus, fordító, pedagógus, retorika tanár (1566-1616) munkáinak újkori, magyarországi jelenlétét vizsgálja. A tanulmányból kiderül, hogy Matthaeus Tympius személye, életműve nemigen szerepel a nemzetközi és a magyar szakirodalomban, noha műveit regisztrálták a német retrospektív bibliográfiai adatbázisában (VD17), és egy részük a Post-Reformation Digital Library (PRDL) felületén digitálisan is elérhető. Ezért is különösen fontos a magyarországi befogadástörténetet bevezető fejezet, amelyben Tympius életútját ismerteti és művekről kiadástörténeti áttekintést nyújt a tanulmány írója. A szerző magyarországi, elsődleges befogadástörténetének forrásai a kéziratok és nyomtatott XVII–XVIII. századi könyvtárkatalógusok, valamint magyarországi és történeti magánkönyvtárak állományai. Knapp Éva a fennmaradt könyvjegyzékek alapos elemzése alapján megállapítja, hogy a katolikus Matthaeus Tympius

műveit felekezetre való tekintet nélkül birtokolták és olvasták Magyarországon a XVII. század harmincas éveitől a XVIII. század kilencvenes éveig. Nem meglepő az az eredmény, hogy a kutató az említett szerző munkáinak legintenzívebb jelenlétéről a magas szellemi kultúrával, fejlett iskolarendszerrel, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező jezsuita rendházak könyvtáraiban számol be. A „második helyen” a Tympius recepciót illetően a külföldi egyetemeket járt, vagy külföldi kapcsolatokkal bíró, szintén figyelemre méltó olvasmányműveltség birtokában lévő, főként evangélikus polgárok és tisztviselők (többségükben soproni, és erdélyi szász személyek) állnak. Világi főúri bibliotékák, református iskolai gyűjtemények, egyéb katolikus könyvtárak (szerzetesi, plébániai, érseki, püspöki tékák) állományaiban is adatolható a szerző munkáinak jelenléte. Knapp Éva összegzi az előforduló műveket, a példányszámok megadásával gyakoriságukra ad reprezentatív mintát. A művek ismertetését megelőzően a provenienciával kapcsolatban megjegyzi, hogy az említett időszakban nemigen kerültek ki a német szerző munkái a gyűjteményekből, tehát használatuk – különösen az oktatásban – folyamatos lehetett. Matthaeus Tympius műveinek magyarországi befogadástörténetét kiegészítik a tanulmány írójának magyarországi és magyar vonatkozású külföldi könyvtárak állományában végzett kutatásai. A nyolc munkából kettő cím **nem** volt adatolható a könyvtártörténeti forrásokból. A táblázatban a mű címe mellett a possessor-bejegyzéseket, a kötet mai őrzési helyét és jelzetét tünteti fel a dolgozat szerzője. Elemzésében e példányok provenienciáját ismerteti. Knapp Éva vizsgálatai szerint Tympiusnak főként retorikai vonatkozású műveit ismerték, használták Magyarországon. Legnépszerűbbek a *Dormi secure* és a *Theatrum historicum* kötetek voltak. Tympius munkáinak elterjedéséhez, ismeretéhez hozzájárultak a műveire történt hivatkozások magyarországi könyvtárak kötetekben (másodlagos recepció). Érdekesség, hogy az előfordulás egy más formája is hozzájárulhatott a német író ismertségéhez: Knapp Éva utal egy Vossius műre, amelynek címloldalán feltüntették Tympius és a református Keckermann nevét, holott egyikük műve, vagy művére való hivatkozás sem történik a könyvben. A teljesség igénye nélkül említ néhány szerzőt a tanulmány írója azok közül, akiknek művei ismertek és olvasottak voltak Magyarországon (Jacob Masen, Tobias Locher), és akik többször vagy rendszeresen hivatkozták Tympius munkáit. Knapp Éva felhívja a figyelmet a német teológus leggyakrabban olvasott műveiben lévő Magyarországra és a magyar történelemre vonatkozó részekre is, mely körülmény szintén hozzájárulhatott a szerző hazai kedveltségéhez.

A VI. Pius pápa szerzőségének feltüntetésével, változó tartalommal, adatolhatóan 1782-től kiadott imádságoskönyve egy egyházpolitikailag feszült időszak emblematikus kiadványa. Knapp Éva tanulmánya bemutatja a mű – eddig feltáratlan – magyarországi és magyar vonatkozású kiadástörténetét, eszme- és egyháztörténeti hátterét. (*VI. Pius pápa imádságos könyve – magyarul és Magyarországon*). A

kutató felfigyelt a kegyességi munka szerzőségével kapcsolatos bizonytalanságokra, a példányok címlapjain olvasható olasz nyelvű eredeti kiadás nem került elő, a fordítóként feltüntetett *Simeon Schmitz* munkásságáról sem derültek ki közelebbi adatok. Knapp Éva azonosítja az imádságoskönyv forrását, és valós szerzőjét. *Wilhelm Hausen* műve, a *Das gemeinste, aber aller fürtrefflichste Gebet* utoljára 1782-ben megjelent áhítati művének tartalma újabb szövegekkel kiegészítve ismeretlen szerző tollából, VI. Pius nevének feltüntetésével még ugyanabban az évben *Die allerbesten Gebether* címmel jelent meg. Az átalakított kiadvány megjelenése az egyházfő bécsi látogatásához kapcsolható. VI. Pius pápa tiltakozott II. József katolikus egyházat sértő intézkedései ellen – sikertelenül. E vallásos nyomtatvány a forrásául szolgáló kegyességi munka szövegei- a szerző bevezetője, a Miatyánk, az Üdvözlégy Mária és a Hiszekegy magyarzatai, és a hét legfőbb erényről szóló litánia- mellett kiegészült egyéb szövegekkel (pl. Szent Péter-versek a hozzájuk tartozó száz nap búcsúengedéllyel), a különböző kiadások tartalma azonban nem volt azonos. Knapp Éva felhívja a figyelmet, hogy a szellemiségében konzervatív vallásosságot erősítő kiadvány jozefinista kritikára számíthatott. A cenzúra megtévesztésére volt szükség a cím szövegében utalni egy (nem létező) olasz nyelvű eredeti kiadásra, és Simeon Schmitzet fordítóként tüntetni fel a német nyelvű kiadványon (Knapp Éva feltételezése szerint ő lehetett a bővítésként a nyomtatványba került valamelyik szöveg, vagy szövegek fordítója). A valódi forrás szerzője *Wilhelm Hausen* már nem élt, így alkalom nyílt nevének elhallgatására, és VI. Pius címben foglalt nevének szerzőként való értelmezésére. A kiadvány emblematikus volta, figyelemre méltó recepciója miatt is érdekes fejezete a tanulmánynak, amelyben a szerző az imádságoskönyv korabeli fogadtatását tükröző recenziók tartalmát foglalja össze. Knapp Éva megállapítja, hogy könyvkritikák nem az 1782-es első, hanem az 1783-ban megszorodó német kiadások nyomán születtek, a recenziók főként jozefinista szemszögből bírálták a kiadvány tartalmát. Az egyik első, említett könyvismertetésben, amely a *Nova Bibliotheca Ecclesiastica Friburgensis* című tudományos bibliográfiában jelent meg, a szerző a mű rövid bevezetőjére utalva üdvözölte a katolikus kegyességi gyakorlat reformját: a szövegek mechanikus ismételtetése helyett az értelemmel (is) való imádkozást javasolta követendő áhítati módnak. A kutató felhívja a figyelmet a magyar nyelvű, és Magyarországon megjelent recenzió hiányára. Ennek lehetséges magyarázatát a hazai klérus és katolikus értelmiség konzervatív, jozefinizmus-ellenes álláspontjában, illetve a bécsi cenzúra erőteljes magyarországi jelenlétében látja. Knapp Éva a hazai és a határokon kívül megjelent magyar nyelvű kiadástörténet összeállításához jelentős mennyiségű és széles körű nyomtatott és elektronikus forrásapparátust használt fel. A *Die allerbesten Gebether* 1782–1856 között napvilágot látott 34 európai kiadásához viszonyítva a 17 magyar vonatkozású megjelenés is jelzi a figyelemre méltó recepciót. Nemcsak mennyiségileg ragadható meg a mű

intenzív magyarországi befogadásának ténye, Knapp Éva ráirányítja a figyelmet a recepció kezdeti gyorsaságára: az első német nyelvű kiadást követően két évvel, 1784-ben Budán már megjelent az első magyarországi kiadás is. *Landerer Katalin* német nyelven adta ki a nyomtatványt, és még ugyanabban az évben, szintén Budán a "Királyi Akadémiának Betüivel" Vajda Sámuel tihanyi bencés apát magyar nyelvű fordítása is napvilágot látott. 1790-ig, II. József uralkodásának végéig példányból ismert öt és egy további feltételezett magyar vonatkozású kiadás hagyta el a nyomdákat. A nyomtatási engedélyeket nem tartalmazó, Magyarországon tiltott munka magyar, német, és feltételezett szlovák nyelvű kiadásai Győrben, Bécsben, Besztercebányán, Pest-Budán és Sopronban, Nagyszombatban jelentek meg. Knapp Éva párhuzamosan követi az imádságoskönyv európai és magyar vonatkozású kiadástörténetét 1856-ig, érzékeltetve az egyházpolitikai történekek nyomán a munka jelentőségének változását. Az utolsó magyarországi, egyben az egyetlen kivonatolt kiadás 1831-ben Pesten jelent meg, német nyelven. A mű ekkor Magyarországon kívül már csak németül, részben átszerkesztve, új címeken látott napvilágot. A 17 magyar vonatkozású nyomtatvány bibliográfiáját a szerző a tanulmány végén közli. A hazai recepciót dokumentáló példányokról megállapítja, hogy a kiadási helyek alapján az áhítati munkára az ország északnyugati részében volt igény. Knapp Éva utal az eredetileg német nyelven megjelent nyomtatvány magyar nyelvű kiadásainak fordításváltozataira. Az első szövegátültetést végző, már említett Vajda Sámuel munkáját (1784) egy, az ő fordítását egyszerűsítő változat (1785) követte, majd a következő évben egy ismeretlen személy által végzett, új fordítású, magyar nyelvű kiadás látott napvilágot. (Egy későbbi fejezetben Knapp Éva a besztercebányai német nyelvű kiadást alapul véve elvégzi e három, különböző fordításban megjelent könyv nyelvi-stilisztikai elemzését). Érdekesség, hogy a két latin nyelvű kiadás (1799, 1804) fordításának alapja nem az eredeti, német nyelvű szöveg volt. A Knapp Éva által azonosított fordító, németül valószínűleg nem tudó, szlovák anyanyelvű piarista szerzetes, *Mlinkay Alajos* szlovákból ültette át latinra a kegyességi munkát. A különböző kiadások szerkezeti elemzése is ráirányítja a figyelmet a munka szellemisége és a korabeli egyházpolitika kapcsolatára. A magyar vonatkozású kiadásokat a szövegegyüttesek bővítése és szűkítése egyaránt jellemzi. A cenzúra által kritikával illetett részek (a pápának tulajdonított bevezető, Szent Péter himnusz a hozzátartozó búcsúengedéllyel) részbeni vagy egészében való elhagyásával jelentek meg a magyar vonatkozású kiadások. A nyomtatványokat kiegészítették különböző vallásos tartalmakkal, imádságokkal, illetve a reformkatolicizmus által kedvelt miseénekekkel. Ez utóbbiak megjelenése (Győr, 1785.; Bécs, 1786.) jelzi a hazai katolikusság szemléletváltását, a részbeni elfordulást a konzervatív iránytól. Knapp Éva következő tanulmányában Berzsényi Dániel síremlékének felavatására írt három alkalmi költeményt vizsgálja, ennek kapcsán ráirányítja a figyelmet a költői

életmű fontos versei, különösen *A magyarokhoz* című óda közköltészeti jelenlétére, a Berzsenyi emlékmű felavatásának, és az ehhez kapcsolódó alkalmi költemények társadalmi-politikai vonatkozásaira. A bevezetőben utal a Berzsenyi életmű XIX–XX. századi hatástörténetével kapcsolatos kutatások nagyrészt még elvégzendő feladatára is (*Niklai hamvak (1860)*)¹¹. *A magyarokhoz* című óda és néhány egyéb Berzsenyi költemény az „alapja” azoknak az alkalmi verseknek, amelyeket két diákköltő (Lehr Zsigmond és Horváth Sándor) és feltehetően Roboz István írt a költő emlékművének felavatására. Ez az esemény- Knapp Éva megállapítása szerint – Kisfaludy Sándor balatonfüredi emlékszobrának felavatásával együtt a szabadságharc levereése utáni időszakot jellemző politikai nyomás enyhülését jelezte. A tanulmány szerzője utal *A magyarokhoz* a magyar történelemben vissza-visszatérő aktualitására, amelyre az emlékműavatás (1860) időpontja éppúgy jellemző példa, mint az 1976-os évben tervezett Berzsenyi-ünnepség társadalmi környezete, amelynek légkörét a Knapp Éva által idézett, Fodor András és Takáts Gyula közti levélváltás illusztrálja. A *Niklai hamvak*, című alkalmi költemény, amelyet Roboz Istvánnak tulajdonítanak, „fő forrása” *A magyarokhoz*. A terjedős alkalmi vers megírásához Berzsenyi más költeményeit is felhasználta. Az ódájával ellentétben optimista hangvételű vers szövegét közli is a tanulmány szerzője. A szintén a közköltészet körébe tartozó másik két alkalmi költemény, a diákköltők művei (Lehr Zsigmond: Berzsenyi emlékezete; Horváth Sándor: Berzsenyi emléke) Knapp Éva feltételezése szerint tanári vezetéssel készültek. Erre utal, hogy mindkét fiatal költőnek ugyanazokat a Berzsenyi verseket használták fel művükhöz (*A magyarokhoz*; *A felkölt nemességhez a szombathelyi táborban*), amelyek mondanivalója, gondolati iránya is azonosságot mutat (a bűnös nemzet képének és a vágyott, erős magyarság képének szembeállítását). A Berzsenyi versek hatástörténetének későbbi kutatásához forrásként szolgálhatnak majd azok a korabeli újságok, amelyek tudósítottak a niklai emlékműavatásról. Knapp Éva a részletes írásokkal jelentkező *Pesti Napló* cikkeit ismerteti, több szerző Berzsenyi verseiből vett idézetekkel, vagy a költemények parafrázisával fűszerezte mondanivalóját.

Az „*árvák fohásza*”. *Többfunkciós ponyvanyomtatványok* című tanulmány bevezetőjében a szerző röviden utal e közköltészeti tartalmakat közvetítő kiadványcsoport felállítására. Tudományos közlemények többségükben a XVI–XVIII. századi ponyvanyomtatványokról születtek, a későbbi századok kiadványairól keveset tudunk. Knapp Éva és *Tüskés Gábor* az 1990-es években egy kiskanizsai (dunántúli) parasztság átomelbeszéléseinek vizsgálata során feltérképezte az asszony teljes olvasmányanyagát. E ponyvanyomtatványok közül Knapp Éva nyolc, vallásos és világi szöveget egyaránt tartalmazó, a segedi Mária kegyhelyhez kötődő, XX. századi kiadványt választott kutatása tárgyául. Két Marcaliban működő nyomdából, *Mizsúr Ádám* és vitéz *Kovácsffy Arnold* sajtója alól 1900–1920, és 1930–1931 között kikerült művek leírását

és szövegét a kutató a Függelékben közli. Knapp Éva a tanulmányban a szövegek műfaji csoportosítása mellett, e ponyvakiadványok sajátosságára, vallásos és világi funkció együttes jelenlétére hívja fel a figyelmet. Az árvaság (özvegyi és gyermeki) – mint a világi ponyvák ismert témája – itt vallásos szövegekbe szerkesztve olvasható. A kutató utal az első világháború után az ilyen témájú nyomtatványok iránti megnövekedett keresletre, hiszen az árvaság ekkor majdnem minden magyar családot érintő fájdalmas tapasztalás volt. Megállapítja, hogy e többfunkciós ponyvanyomtatványok jelzik, a társadalmi igények változásaira milyen mértékben és milyen gyorsan adtak választ a kiadványok szerzői/szerkesztői. Knapp Éva felhívja a figyelmet arra is, hogy a név szerint ismert szerzők/szerkesztők (kelevízi Vadál Antal és Bakos János) nevével fémjelzett nyomtatványokban olvasható egy-egy árvaság témájú vers. A ponyvakultúra e XX. századi többfunkciós kiadványait ismertető tanulmány a *Librum evolvo*val azonos évben önállóan is megjelent¹²

Az ismeretlen könyvek és könyvtárak című fejezet első tanulmányában (*Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban*)¹³ a szerző 26 könyv leírását közli Pázmány Péter könyvgyűjteményéből, amelyeket ma a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz. Knapp Éva alapos kutatástörténeti áttekintése tájékoztat a téma szempontjából fontos hipotézisekről és eredményekről. A 20. század végéig nem tudtuk biztosan, hogy az érsek végakaratainak megfelelően bekerültek-e második, pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a helyi jezsuita kollégiumba. Pázmány könyvei közül a még Fraknoi Vilmos által közölt, illetve több hazai gyűjteményben, így a budapesti Egyetemi Könyvtárban is található Pázmány-művek korrektúrapéldányait, kéziratát, és általa ajándékozott saját munkáját ismerte eddig a könyvtártörténet kutatás. Ezen példányok közös jellemzője, hogy nem voltak részei annak az állománynak, amely az érsek végakaratainak megfelelően a pozsonyi jezsuita kollégiumba került. 1980-as évek végéig kellett várni, amíg két kötet előkerült a végrendelet alapján a pozsonyi jezsuitákhoz került gyűjteményből. Knapp Éva *kiemeli* László Mihály közleményét,¹⁴ amely fontos előrelépés volt. Tárgyi bizonyítékkal szolgált *Bitskey István* és *Kovács Béla* állítására, miszerint az érsek végakaratait teljesítették, könyvtárának legalábbis egy része a pozsonyi jezsuita kollégiumba került (a kutatók levelezéséből ismert műveket és Pázmány által használt forrásmunkákat hasonlítottak be a fennmaradt pozsonyi katalógusokban). *László Mihály* adatközléséből ismerjük először a Pázmány által Pozsonyban birtokolt kötetek jellemzőit: pergamenkötésben maradtak ránk, és tartalmazzák a pozsonyi jezsuita kollégium possessor-bejegyzését Pázmány halálának dátumával, és (egy esetben, itt mindkét kötetnél) a „Pázmány bíboros könyvei közül való” kitétel különböző latin nyelvű megfogalmazásával. Knapp Éva felhívja a figyelmet arra, a két különböző őrzőhelyről előkerült kötet jelzi, hogy a végakaratainak megfelelően a pozsonyi jezsuita kollégiumba került könyvek egy része szétszóródott. Kutatástörténeti összességében utal az 1990-ben

megjelent, jezsuita katalógusok szövegkiadása első kötetbe bevezetőjének¹⁵ jelen tanulmány szempontjából fontos közlésére, amely a pozsonyi könyvtárban őrzött könyvek sorsáról tudósít. A jezsuita-rend feloszlásának évében (1773) az állományt újrakatalogizálták, majd *Kovachich Márton* György a budai egyetem könyvtárának segédőre a gyűjtemény egy részét az Egyetemi Könyvtárba szállította.¹⁶ László Mihály – Knapp Éva megállapítása szerint: viszhangtalan közleményét követően, a 2000-es években gyarapodtak jelentősen Pázmány Péter könyvtáráról való ismereteink. 2004-ben *Mészáros Klára*, a pozsonyi Egyetemi Könyvtár munkatársa 52 kötetben 46 művet azonosított az esztergomi érsek, helyi jezsuita kollégiumba került, a már ismertetett tulajdonosi bejegyzés formula alapján azonosítható bibliotékájának darabjaiként A Pozsonyban ma is megtalálható, teológiai művek és prédikációs kötetek művek adatai nem ismertek. Knapp Éva 2012-ben azonosított 25 kötetben 30 olyan művet az Egyetemi Könyvtár állományában, amelyek a pozsonyi jezsuita kollégiumba kerültek, majd onnan *Kovachich Márton* György válogatásának köszönhetően Budára, majd az egyetem további költözésével Pestre. E tanulmányban közli egy Pázmány tulajdonú példány könyvészeti leírását is, amely antikvár könyvkereskedelemből, vásárlás útján került az Egyetemi Könyvtár állományába. Knapp Éva kutatásai alapján a következő jellemzőkkel bővül az érsek pozsonyi magánkönyvtáráról való tudásunk: 1) Pázmány könyveinek első tulajdonosa volt. 2) Jelentős azoknak a köteteknek a száma, amelyeket ajándékba kapott. 3) Tematikáját tekintve változatos az állomány: jelentős az érsekkel kortárs, főként jezsuita szerzők jelenléte, a politikai irodalom, jogi művek és prédikációs irodalom. Pázmány könyvtárában megvoltak művek a korabeli költészet területéről. 4) Pázmány gyűjteménye nemcsak főpapi, hanem tudós könyvtár is volt. 5) Könyveit regisztrálták mindkét fennmaradt pozsonyi katalógusban (1639; 1655–1663), tehát téves volt az a feltételezés, mely szerint a későbbi katalógus a Pázmány-kötetek számba vételére készült volna (Bitskey István, Kovács Béla). 6) Pázmány magánkönyvtárának példányai ma részben Pozsonyban, részben a budapesti Egyetemi Könyvtárban, és részben szétszóródva egyéb gyűjteményekben található. A kutató hipotézist fogalmaz meg az a kapcsolatban, vajon ki lehetett az az egy „kéz”, aki a pozsonyi jezsuita kollégiumban a tulajdonlásra vonatkozó bejegyzéseket írta Pázmány könyveibe. Knapp Évának e kötetben két olyan tanulmánya is olvasható, amelyben nem, vagy eddig kevésbé feltárt tudós magánkönyvtárakra irányítja a figyelmet. Pázmány Péter által egykor birtokolt könyveken kívül *Otrokocsi Foris Ferenc* gyűjteményének ma az Egyetemi Könyvtár állományában lévő kötetét is ismertette jelen válogatás későbbi fejezetében (*Otrokocsi Foris Ferenc könyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban*), amelyről részletesen a későbbiekben lesz szó. Pázmány pozsonyi magánkönyvtáráról írt tanulmánya fontos közlemény, amely alapjává vált a további, az érsek bibliotékájára vonatkozó kutatásoknak.¹⁷

Mesztegyő ferences rendházának életével, könyvtárának történetével nemigen foglalkozott eddig a művelődés- és egyháztörténet (*Egy ismeretlen ferences könyvtár a XVIII. században*)¹⁸ Knapp Éva e 18. században alapított, rövid életű szerzetesi közösség könyvtárát rekonstruálja kizárólag fennmaradt források alapján. Az 1778-ban a canonica visitatio jegyzőkönyvében rögzített adatok, a rend feloszlása alkalmával, a 1788-ban készített katalógusok a szerzetesi közösség könyvállományáról (június 11.), illetve a ferencesek celláikban őrzött, sajátjukként számon tartott kötetekről (július 4.) készített könyvjegyzékek adják az összehasonlító elemzés, illetve a gyűjtemény alakulásának tendenciáit vizsgáló tanulmány alapját. A szerző tanulmányához áttekintette a pozsonyi mariánus ferencesek könyvekre és könyvtárakra vonatkozó rendelkezéseit (1730)¹⁹ is. A rend mintaként említett pozsonyi rendháza könyvtárának katalógusa nem hozzáférhető, ezért állományelemzésében a kitekintéshez, összehasonlításhoz egyéb ferences rendházak korabeli összeírásait használja. Utal *Zvara Edina* korábbi, ferences könyvtárakkal²⁰ kapcsolatos kutatásaira, állításait saját forráscsoportja ismeretében értelmezi, néhol cáfolja. Knapp Éva megállapítása szerint a feloszlás évében (1788) rögzített katalógusok jelentős mennyiség-minőségi növekedés, tartalmi bővülés képét mutatják a tíz évvel korábbi állapothoz képest. 1778-ban 71 munka, 1788-ban 270 mű (368 kötet) volt a mesztegyői ferences könyvtár állománya. A Knapp Éva által vizsgált források tételei között nem teljes az átfedés (pl. 1788-ban nem vették számba az 1778-as katalógus 29 kötetét). A korábbi, canonica visitatio jegyzőkönyvében fennmaradt, részletes katalógusból ismeretes a könyvtáros neve, és az a tény is, hogy a szerzetesek nem tartanak a celláikban magánhasználatra könyveket. 1788-ban a feloszláskor már külön lajstrom készült a szerzetesek celláiban található „magánkönyvtárának” kötetéről, ezek egy részét a ferences közösség könyvtárának példányai között is összeírták ugyanabban az évben. A tanulmány szerzőjének feltételezése szerint a magánhasználatban lévő köteteket a kiköltözéskor magukkal vihették. Knapp Éva a canonica visitatio jegyzőkönyv részeként fennmaradt katalógus (1778) és a *Zvara Edina* által közölt budai ferences rendház 1735-ből fennmaradt könyvjegyzékének²¹ együttes elemzése alapján megállapítja, hogy kezdetben a könyvek elhelyezése Mesztegyőn a budai gyűjteményhez hasonló szakrendben történt. Az állomány bővülésével azonban később az elhelyezésnél a helykihasználásra törekedtek. A mesztegyői ferences könyvtárról készült utolsó könyvjegyzék, amelyet közvetlenül a szétköltözés előtt (1790. január 15.) rögzítettek, mindössze 42 művet sorol fel. Az 1790. január 15-iki katalógus tételei közül csupán 3 kötetet tudott azonosítani Knapp Éva a mesztegyői plébániai könyvtár állományában a veszprémi egyházmegyei canonica visitatio 1815. szeptember 21-én készült jegyzőkönyve alapján, ellenben a plébánia 19 kötetéből 17 szerepel a ferences szerzetesi könyvtárról készített 1788. június 11-iki katalógusában, egy további kötet pedig másik két katalógusban (1778. május

28., 1788. július 4.) található meg. Egyetlen olyan munka is a látókörbe került a veszprémi egyházmegyében történt canonica visitatio során, amelyet a ferences könyvtárról, illetve szerzetesi könyvekről készített összeírások egyike sem tartalmaz, és arról sem maradt fenn adat, hogyan került a kötet Mesztegyőre. Knapp Éva a mesztegyői plébániai könyvtár mai állományában egyetlen olyan példányt sem talált, amely már 1815-ben is a gyűjtemény része, illetve ennél korábban a ferencesek tulajdonában volt. A tanulmány szerzője felhívja a figyelmet az autopsziával való azonosítás egy másik nehezítő tényezőjére: nem tudjuk, hogy a ferencesek jelezték-e tulajdonosi mivoltukat a kötetekben, és ha igen, milyen formában jelezték ezt. Knapp Éva forráselemzésében a gyűjteményt reprezentáló, több munkájukkal is jelenlévő szerzők és a külföldön megjelent nyomtatványok kiadási helyéről összeállított listával kapcsolatban felhívja a figyelmet a nagyváradi kapucinusok könyvtárával kapcsolatos hasonlóságokra. A kutató úgy véli, ha két földrajzilag egymástól távol lévő ferences rendházban, eltérő nagyságú könyvtárak birtokában jelentős részben azonos szerzőket olvastak, minden bizonnyal hasonló lehetett a Szent Ferenc reguláját követő többi szerzetesközösség olvasmányműveltsége is. A tanulmány szerzője utal rá, hogy a külföldi kiadású kötetek esetében a kedvelt nyomdahelyek azonossága a ferencesek európai könyvpiacra való tájékozódását jelzi. Knapp Éva kutatásai alapján a mesztegyői mariánus ferences könyvtár állománya főként a korban friss, 18. századi nyomtatványokból állt. A jelentős számú hungarikumot is tartalmazó gyűjtemény állományába a szerzetesek napi feladatainak ellátásához, személyes fejlődésükhöz, szükségleteikhez kapcsolódó, különböző vallásos műfajú kiadványok (prédikációs irodalom, kompendium, gyóntatási segédlet, stb.) mellett, különböző világi tematikájú művek (orvostudomány, történelem, földrajztudomány, jogtudomány, költészet, szótár-irodalom) is tartoztak. A tanulmány szerzője az állomány nyelvi összetételét vizsgálva megjegyzi, hogy a magyar és német nyelvű kötetek mellett a könyvtár szlovák nyelvű kiadványai a földesúr által betelepített szlovák lakosság, illetve szlovák anyanyelvű szerzetesek jelenlétét jelzi, utal azonban a földrajzi közelség okán korábban az állományba tartozó, horvát nyelvű művek eltűnésére a könyvanyagból. Knapp Éva összegzésében megemlíti a ferencesek által lelkigondozott híveket, mint a könyvtár másodlagos befogadóit, hiszen a szerzetesek köztük lévő szolgálata révén (prédikációk, gyóntatás) a könyvek tartalma közvetett módon hozzájuk is eljutott. Tanulmánya végén a Függelékben a kutató három táblázatban közli a mesztegyői könyvtár katalógusaiban azonosított művek leírását. Az első táblázat az 1788. június 11-iki könyvjegyzék tételeit sorolja fel, az egyes művek mellett Knapp Éva a többi általa vizsgált katalógusban való jelenlétet is jelzi. A második táblázatban azt a 29 művet olvashatjuk, amelyek a legkorábbi részletes forrásban, az 1778-ban készült canonica visitationról írt jegyzőkönyvben szerepelnek, de nem vették fel az előbb említett, 1788-ban készült összeírásba. E tételek esetében

a kutató jelzi, ha a mű olvasható az 1788. július 4-én, a szerzetesek celláiban őrzött könyvekről készült katalógusban. Ez utóbbi könyvjegyzék más nyilvántartásokba nem felvett kötetek alkotják a Függelék harmadik táblázatában közölt művek listáját.

A Magyar Könyvszemlében és a Könyvtári Figyelőben a 2010-es években jelentek meg azok a közlemények²², amelyekben Knapp Éva Pozsonyban és Nagyszombatban nyomtatott, eddig ismeretlen XVII–XVIII. századi művekre hívta fel a figyelmet. E tanulmánykötet dolgozatában a szerző együtt ismerteti a jezsuita egyetemi tipográfiahoz, és a Landerer-nyomdához köthető, összesen tizenegy kiadványt (*Ismeretlen nagyszombati és pozsonyi nyomtatványok a XVII–XVIII. századból*). A kutató által könyvészetiileg feltárt, eddig ismeretlen nyomtatványok ma magángyűjteményben találhatóak. Az alapvetően állami és egyházi gyűjtemények példányaira koncentráltó retrospektív bibliográfia, a „Petrik” 2017-ben megjelent, pótlásokat tartalmazó IX. kötete regisztrálta a Knapp Éva által közölt, Nagyszombatban és Pozsonyban kiadott, vonatkozó műveket²³. A könyvészeti-, tartalmi- és művelődéstörténeti szempontból ismertett kiadványok főként a katolikus vallásgyakorlat dokumentumai. Különböző alkalmakhoz (rózsafüzér ájtatosság, búcsú), szent személyekhez (Szűz Mária, Gonzága Szent Alajos, Szent Család tagjai) erényhez (tisztaság), természeti csapáshoz (földrengés), kapcsolódó imádságokat, egy esetben énekeket tartalmazó kis- és ponyvanyomtatványok alkotják e csoport jelentős részét. Csupán a címdoldala maradt fent egy, a mariánus ferencesek által használt liturgikus naptárnak. A Knapp Éva által közölt egyik áhitati nyomtatvány (a Szent Családhoz intézett imádkozási formula) nagyszombati edíciója példányból nem, hanem egy későbbi bécsi kiadásából ismert. A két világi tárgyú munka ismerete is mindenképpen fontos gyarapodás. A Nagyszombatban megjelent, 18. századi latin- és német nyelvű számvető táblák könyvészeti szempontból már nyilvántartott példányain kívül egy korábban ismeretlen, magyar nyelvű változat is a könyvtörténet-kutatás látókörébe került. A másik, eddig ismeretlen nyomtatvány az iskoladráma-kutatás számára fontos, új forrás. A teljes szöveggel olvasható színlap egy eddig regisztrálatlan piarista iskolai előadás egyetlen dokumentuma.

2007–2009 között jelent meg e tanulmánykötet szerzőjének három kötetes munkája²⁴, amely kimerítően tárgyalja Berei Farkas András (1770–1832) vándorköltő életművét. A monográfia második kötete a Farkas András munkáit összegző bibliográfia. A nyomtatványok számbavételéhez függelék kapcsolódik, amelyben a kutató az általa feltételezett, a szerző által tervezett, de példányból nem ismert nyomtatványokat sorolja fel. E kötetben is olvasható közleményben (*Wirtusfű Wirágból kötöm Wers Rósáit*)²⁵ Berei egy újabb, három versből álló művét ismerteti, a költemények betűhív közlésével. A kiadvány eddig ismeretlen volt, Knapp Éva sem regisztrálta a költő műveinek könyvészeti számbavételekor munkája függelékében. Az egy levél terjedelmű nyomtatvány provenienciáját tekintve *Toldy*

László (1846–1919) történészhez, főlevéltárhozhoz, *Toldy Ferenc* fiához köthető, jelenleg – a már korábban tárgyalt, eddig ismeretlen nagyszombati és pozsonyi nyomtatványokhoz hasonlóan – magángyűjtemény őrzi. Knapp Éva korábbi kutatásait is alapul véve tárja fel a három költemény keletkezésének körülményeit, az impresszum nélkül megjelent nyomtatvány megjelenési idejét 1820-ra teszi, feltételezve hogy bécsi, esetleg pozsonyi kiadványról van szó. A versek, amelyek Berei más műveiben is megjelennek-, bőkezű mecénásához, *Rudnay Sándor* (1760–1831) esztergomi érsekhez köthetők, kapcsolatukról nemcsak e jelen közlemény, hanem Knapp Éva monográfiája is tájékoztat. A nyomtatvány második versében köszöntött arisztokraták is – hasonlóan Rudnayhoz – Farkas András támogatói közé tartoztak.

A kötet harmadik részében *Megőrzött állományok és „őreik”* összefoglaló címmel jelölt fejezet négy tanulmányának középpontjában a budapesti Egyetemi Könyvtár régi könyv állománya áll. Knapp Éva első tanulmánya a nagyszombati jezsuita könyvtárnak az egyetem 1635-ös alapítása előtti, ún. ősalományának budapesti egyetemi könyvtárban őrzött kötetei között negyven, ebben a gyűjteményrészben még nem regisztrált példányait mutatja be és közli bibliográfiai adatait (*A budapesti Egyetemi Könyvtár 1635 előtti ősalományának negyven új kötete*)²⁶. 1997-ben jelent meg a nagyszombati jezsuita könyvtár két 17. századi katalógusának (1632, 1690) szövegkiadása²⁷. Ez a forrásegyüttes vált alapjává a könyvjegyzékeket sajtó alá rendező Farkas Gábor Farkas 2001-ben²⁸ megjelent kötetének. A kutató 248 tételt azonosított a nagyszombati jezsuita könyvtár 1635 előtti gyűjteményéből. Knapp Éva 1997-ben a Magyar Könyvszemlében megjelent közleményében²⁹ kutatómódszertani javaslatokat fogalmazott meg az Egyetemi Könyvtár jogelődje ősalományának rekonstrukciójára vonatkozóan. E tanulmányban a szerző közölte tíz, általa azonosított kötet bibliográfiai leírását a jezsuita könyvtár 1635 előtti állományából. A tételek többsége a megfelelő hivatkozással együtt olvasható *Farkas Gábor Farkas* kötetében is. Knapp Éva jelen tanulmányban bővíti az Egyetemi Könyvtár jogelőd gyűjteményének korai állományába tartozó művek körét, elvégzi a bemutatott kötetekben olvasható bejegyzések elemzését, könyvtárosokra vonatkozó kutatási eredményeit is felhasználva új ismeretekkel bővíti könyvtártörténeti ismereteinket. A könyvtár vágsellyei időszakából származó művek számát két tétellel, az állománybővülés szempontjából termékeny második nagyszombati korszakból harmincnegyzével gyarapítja a jogelőd jezsuita könyvtár ősalományából eddig ismert művek számát. A tanulmány szerzője utal arra, hogy az „Antiquissima Selliensis” állományának köteteként azonosított Martin Antonio Delrio munkában olvasható bejegyzés megerősíti Farkas Gábor Farkas könyvtárrekonstrukciója óta ismert tény, hogy az újonnan felállított vágsellyei könyvtár állományát 1600-ban katalogizálták, illetve új körülmény, hogy a könyvtárrendezés munkáját Knapp Éva által adatolt könyvtáros, Casparus Mallius végezte. A kutató felhívja a figyelmet

egy új adatra: a vágsellyei könyvtár másik újonnan azonosított kötetébe írt tulajdonosi bejegyzés a többitől eltérő, új „keze” azt jelzi, hogy a gyűjteménynek az adott évben is volt könyvtárosa, akinek személye egyelőre ismeretlen. A második nagyszombati korszakhoz (1615–1635) köthető példányokban olvasható bejegyzések elemzése kapcsán a tanulmány szerzője a könyvtár folyamatos gyarapodásának, az 1632-es könyvtárrendezés időbeni elhúzóódásának lehetőségére figyelmeztet. Ez utóbbit jelzi két bemutatott kötet possessor-bejegyzésének (1634) és katalogizálásuk (1632) eltérő időpontja. Knapp Éva úgy véli, hogy a könyvtárrendezés során nem feltétlenül végeztek együtt a kétfajta regisztráció munkáját. Utal a kötetekben olvasható, 1632-ben rögzített possessor-bejegyzések jelentős számára. A kutató szerint ez a körülmény magyarázható a könyvtárrendezés tényével, de jelezheti a korábbi időszak el nem végzett könyvtári munkafolyamatait is.

Monok István és munkatársai 1981 óta eddig 12 kötetben adták közre a történelmi Magyarország XVI–XVIII. századi magán- és intézményi könyvtáaira vonatkozó, kutatásaik nyomán látóköriükbe került jegyzékszerű forrásokat. *A Könyvtártörténeti Füzetekhez* kapcsolódnak az *Adattár a XVI–XVIII. századi mozgalmaink történetéhez* című sorozat azon kötetei, amelyek közlik a bibliográfiában regisztrált könyvjegyzékek tételeit. Knapp Éva 2013-ban³⁰ adott hírt az olvasmánytörténeti kutatás számára eddig ismeretlen könyvjegyzékről, amely az Egyetemi Könyvtárban őrzött Inc. 1000 jelzetű ősnomtatványban található (*Ismeretlen XVII. századi könyvjegyzék a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnomtatványában*). Johannes Reuchlin *Breviloquus vocabularius cum arte diptongandi accentuandi et punctandi* Kölnben, 1486-ban napvilágot látott munkájában, tévesen a könyvtestbe kötött, egykor előzékként szolgáló levélen olvasható Joannes Vagych 19 tételből álló könyvjegyzéke. Vagych a jezsuita birtoklás előtt az ősnomtatvány első possessorja volt, később egy másik világi tulajdonos, Gregorius Kardos is jegyezte magát a könyvben. Knapp Éva közölte a forrást, és elvégezte a könyvjegyzék tételeinek azonosítását. *A Könyvtártörténeti Füzetek* adatközlési formájának megfelelően összegezte e jegyzékszerű dokumentum adatait. Az Egyetemi Könyvtár ősnomtatványába kötött 1642 körül keletkezett könyvjegyzék tulajdonosa Joannes Vagych türmezei horvát nemes volt. Feltételezhetően több mint 19 munkából álló könyvtárában ókori klasszikus auktorok, 15–16. századi szerzők fordultak elő, gyűjteménye tankönyveket is tartalmazott. Jelenleg nem rendelkezünk forrásokkal, könyvjegyzék, végrendelet nem segíti azt a történelmet, könyves szakembert, aki Otrokocsi Fóris Ferenc könyvgyűjteményének rekonstrukcióját szeretné elvégezni. Magánkönyvtáráról nem sokat írtak eddig, fennmaradt könyveit nem ismertették tudományos közlemények. Könyvajándékozásairól korábban Knapp Éva³¹ és legutóbb *Bujtás László Zsigmond*³² szólt dolgozataiban. Knapp Éva jelen kötetben olvasható tanulmánya 2013-ban³³ jelent meg először (*Otrokocsi Fóris Ferenc könyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyv-*

tárban). Közleménye fontos adatközlés, és betekintést nyújt Otrókoci Fóris Ferenc tudós életének nem feltárt területe: könyvgyűjtői tevékenységére és ehhez kapcsolódóan olvasmányműveltségére. A kutató hét kötetet azonosított az Egyetemi Könyvtár állományából Otrókoci egykori gyűjteményének darabjaiként. Négy kötetben első, egy kötetben második, és két kötetben harmadik tulajdonosként szerepel a konvertita tudós. Az első possessorként birtokolt nyomtatványok 16-17. századi jelentős európai protestáns szerzők művei. Knapp Éva megállapítása szerint – az egyik kötet kézírásos bejegyzése alapján – e kiadványokat gályarabságból való szabadulása után Utrechtben vásárolta Otrókoci. Feltételezhető, hogy ebben az időszakban jutott ahhoz a John Bale által írt műhöz is, amelynek ő már a második tulajdonosa volt. Nem általa, hanem a feltételezhetően katolikus harmadik possessor révén került a nyomtatvány a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárába. A harmadik tulajdonosként birtokolt két kiadvány a protestáns Komáromi Szerván István könyvei közül került Otrókocihoz. Könyvtárának ismertetett kötetei nemcsak könyvtártörténeti, hanem olvasmánytörténeti dokumentumok is. Gyűjteményének darabjai tükrözték érdeklődését, kapcsolódtak tudományos munkásságához. A tanulmányban Knapp Éva fontos megállapításokat tesz Otrókoci könyvtárának sorsát illetően. Saját kutatási eredményei, az általa ismertetett kötetek és Monok István possessor-gyűjtésének ismeretében arra a következtetésre jut, hogy a tudós halála után könyvtára szétszóródott, gyűjteményének egy része a nagyszombati jezsuita könyvtárba került, amelynek állományát a rend 1773-ban történt felosztása után Budára, majd Pestre szállították. Ezek a megállapítások mindenképpen iránymutatóak a gyűjtemény további kutatói számára is. Knapp Éva Otrókocsi foglalkozó 2006-ban megjelent tanulmányában elveti a tudós életrajzírójának Fallenbüchl Ferencnek, és nyomában Szinnyei Józsefnek azt a feltételezését, hogy a tudós könyvtárának kötetei nagyjából az Esztergomi Főszékesegyház Könyvtárába kerültek.³⁴ Fallenbüchl ugyan nem közölt egyetlen kiadványt sem, amelyet bizonyíthatóan Otrókoci tulajdonában lett volna, és ilyeneket Knapp Éva sem talált.³⁵ Megállapításának a lényegét, miszerint – ma egyetlen kötet sem azonosítható Otrókoci gyűjteményéből az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban – a kutató megismétli e kötetben is olvasható, először 2013-ban megjelent dolgozatában is. A könyvállományokról való tudásunk és feltárásuk eszközei is folyamatosan változnak. Gyűjtemények köteteinek rekatalogizálási, kutatási vagy egyéb céllal történő újbóli kézbe vétele révén eddig ismeretlen adatokhoz, információkhoz juthatunk. Ez alapélménye kutatóknak és könyvtárosoknak. A Magyar Országos Közös Katalógus – Régi Nyomtatványok (MOKKA-R) számítógépes adatbázisban öt olyan kötetet találtam, amely Otrókoci Fóris Ferenc egykori könyvtárából került az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományába, és nem az ő művei, egyet, amelyiknek szerzője és birtokosa is volt egyben.³⁶ Az adatbevitel láthatóan autopszia alapján történt, ezt bizonyítja

Otrókoci possessor-bejegyzéséről készült fotó is az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár honlapján³⁷

A kötet záró tanulmánya (*Az ELTE Egyetemi Könyvtár könyvtárosai a jezsuita korszakban (1561–1773)*) először 2011-ben jelent meg e válogatás dolgozatától eltérő címmel.³⁸ Korábban két összegzés készült a bibliotéka állományának alakításáról. Dümmerth Dezső kéziratban maradt összeállítása³⁹ és adatait hivatkozás nélkül felhasználó Bakos József egy évtizede megjelent publikációja⁴⁰. Knapp Éva a rendelkezésére álló források és a jezsuita rendre vonatkozó, nyomtatott kiadványok alapos vizsgálata után megállapította, hogy Dümmerth összegzése, és a Bakos-féle, könyvtárvezetőket rövid életrajzzal is bemutató tanulmánya – részben forráskezelési hibákból adódóan – téves állításokat tartalmaznak. Emellett a szerzők korántsem tárták fel az első kétszáz évben szolgálatot teljesítő, adatolható könyvtárosok teljes körét. A kutató teljességre törekvően elkészítette a jezsuita korszak könyvtárosainak névsorát. Évenkénti bontásban közölte a könyvtárosok és segédkönyvtárosok neveit, amelyekkel párhuzamosan Dümmerth és Bakos adatait is feltüntette. Javította és kiegészítette a korábban összeállított könyvtáros-névsorokat, Knapp Éva kutatásainak köszönhetően tizennégy újonnan adatolt könyvtárosi, egy segédkönyvtárosi feladatot ellátó jezsuita szerzetes neve vált ismertté. Fontos része a tanulmánynak a korabeli jezsuita könyvtárügy alapos összegzése (könyvtárosi hivatalra és a feladatot végző szerzetesekre vonatkozó ismeretek, könyveket, könyvtárakat szabályozó intézkedések). Knapp Éva megállapításai közül itt a könyvtárosi hivatal betöltéséről, és a tisztség presztízsének változásáról írtakra térek ki. A szerzetesi előjárók igyekeztek folyamatosan betölteni a „bibliothecarius” tisztséget, feltehetően meghatározott –általunk egyelőre ismeretlen- kritériumok alapján. Knapp Éva álláspontja szerint elvárt „könyvtárosi kompetenciák” meglétére utal, hogy több személy több éven keresztül volt könyvtáros, illetve segédkönyvtáros, a könyvtáros segédek általában később könyvtárosok lettek, és több szerzetes különböző szolgálati helyein egyaránt könyvtárosi hivatalt töltött be. A jezsuita renden belül időről időre megvizsgálták a szerzetesek személyiségét és a viselt hivatalra való alkalmasságát. Az egyetem alapítása –érthetően- a könyvtáros tisztség jelentőségének növekedését eredményezte, a „bibliothecarius” rangban mindjárt a felsőbb szintű oktatói munka után következett, vagy azzal egyenértékű lehetett. A presztízs-növekedést jelzi, hogy 1635 előtt jezsuita páter, és a rendi képzés korábbi szakaszában járó magister egyaránt betölthette ezt a megbízatást, a nagyszombati egyetem könyvállományának gondozója már csak jezsuita atya (páter) lehetett. Az ő munkáját segítette a segédkönyvtáros. E bizalmi feladatot a rend tehetséges tagjai, magisterek mellett teológiai hallgatók, de jezsuita páterek is elláthatták. A személyi állomány 1736-tól bővült: két könyvtáros kezelte rendszeresen a könyvgyűjteményt, munkájukat egy vagy több segédkönyvtáros segítette.

A tartalomhoz illő igényes külsővel látott napvilágot Knapp

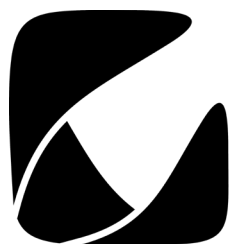
Éva tanulmánykötete a Reciti gondozásában. A keménykötésben megjelent kiadvány szürkésbarna borítóját díszítő fametszetek Guilielmus Jenamy *Panegyricus occasione novae Academici Societatis Jesu Tyrnaviae Collegii Bibliothecae*. Tyrnaviae, Typ. Academicis Societatis Jesu, 1761. című kötetéből származnak. A *Librum evolvo*ban közreadott közlemények több tudományterület számára fontos új kutatási eredményei a szakembereken kívül a művelt nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat.

Borvölgyi Györgyi

Jegyzetek

1. Első megjelenés: Irodalomtörténeti Közlemények, 11. évf. 2007. 1–3. sz. 210–218. p.
2. JANI PANNONII Opera omnia – JANUS PANNONIUS Összes munkái. Budapest, Tankönyvkiadó, 1972., 2. kiad. 1987.
3. IANI PANNONII Opera quae manserunt omnia. (ser. red. Stephanus Borzsák et Ágnes Ritoók Szalay) vol. I. Epigrammata. Fasc. 1. Textus. Edidit...Iulius Mayer. Similia addidit Ladislaus Török. Budapest, Balassi Kiadó, 2006.
4. Uo., i. m. 213. p.; KNAPP Éva: *Librum evolvo*. Budapest, Reciti, 2017. 14. p.
5. LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I., VIII. (1734–1747)*. Romae, Institutum Historicum S. I., 1994. 489–491., 550–552., 613–615. p.
6. A konferenciakötet megjelenési adatai: A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században. Főszerk. Szász Orsolya. Debrecen, Debreceni Egy. K., 2018. 257–266. p.
7. IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történet szemlélet ikonográfiai ábrázolása* Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában = Imre Mihály: *Az isteni és emberi szó párbeszéde*. In: *Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2012, 171–194. p. Knapp Éva is erre, az újabb megjelenésre hivatkozik.
8. Megjelent: *Könyvtári Figyelő*, 27. évf. 2017. 2. sz. 226–231. p.
9. Megjelent: *Magyar Könyvszemle*, 133. 2017. 1. sz. 32–54. p.
10. Első megjelenés: *Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordítási irodalom a 18. században*. Szerk. Lengyel Réka. Budapest, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016. 146–189. p.
11. Első megjelenés: KNAPP Éva: *Niklai hamvak (1860) = Doromb. Közköltészeti tanulmányok*. 4. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, Reciti, 2015. 375–386. p.
12. KNAPP Éva: „Az árvák fohásza”. *Többfunkciós marcali nyomtatványok = Doromb. Közköltészeti tanulmányok*. 5. Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, Reciti, 2017. 345–358. p.
13. A tanulmány korábbi megjelenései: (Némileg bővített változat): KNAPP Éva: *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Kiállítás 2012. december 13–2013. március 29.* *Tanulmány, katalógus = Pázmány relics in the University Library of Budapest. The volumes of Péter Pázmány's private library of Pozsony in the University Library of Budapest. Exhibition 13 December 2012–29 March 2013. Study, catalogue.* Budapest, ELTE Egy. Kvt., 2012. (Kiállítások az ELTE Egyetemi Könyvtárban ; 6.) 5–37. p., angol nyelven: 38–72. p.; KNAPP Éva: *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban*. In: *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita. Vác, Mondat Kft., 2013. 283–303. p.
14. LÁSZLÓ Mihály: *Pázmány Péter könyvtárának két kötete = Magyar Könyvszemle*, 103. évf. 1987. 3. sz. 221. p.
15. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András. Szeged, Scriptorum Kft., 1990. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 17/1.) XII–XIV. p.
16. Uo., XIV. p.
17. HORVÁTH Mária, M.: *Pázmány Péter magánkönyvtárának újabb azonosított kötetei*. In: *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Szerk. Báthory Orsolya, Kónya Franciska. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irod. és Lelkiség Kutcsop., 2016. 267–272. p.; HORVÁTH Mária, M.: *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának újabb tizenhárom kötete = Magyar Könyvszemle*, 132. évf. 2016. 4. sz. 479–489. p.
18. A tanulmány rövidebb formája megjelent: KNAPP Éva: *Egy ismeretlen mariánus ferences könyvtár a 18. században = Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Budapest, Kossuth Kiadó, cop. 2016. 385–404. p.
19. *Statua constitutiones et decreta Provinciae S. Mariae Hungariae Ordinis Minorum Strictioris observantiae in capitulo Provinciali Posenii ...die 18. Junii Anno 1730.... Posenii, typ. J. p. Royer, [1730]*.
20. *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon*. Ferences

- könyvtárak. 1681–1750. Sajtó alá rend. Zvara Edina. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008.
21. Katolikus intézményi...i. m. 17–43. p.
 22. KNAPP Éva: Ismeretlen nagyszombati nyomtatványok (1661, [1745 körül], 1758) = Magyar Könyvszemle, 130. évf. 2014. 2. sz. 281–287. p. ; KNAPP Éva: Ismeretlen 18. századi magyarországi nyomtatványok = Magyar Könyvszemle, 131. évf. 2015. 3. sz. 337–348. p.; KNAPP Éva: Ismeretlen 18. századi magyarországi nyomtatványok [3.] = Magyar Könyvszemle, 133. évf. 2017. 2. sz. 237–245. p.; KNAPP Éva: A történeti könyvállományok bővülési lehetősége –1800 előtti ismeretlen nyomtatványok azonosítása = Könyvtári Figyelő, 23. (60.) évf. 2014. 2. sz. 167–172. p.
 23. Magyarország bibliographiája, 1712–1860 = Bibliographia Hungariae 1712–1860. Összeáll. Petrik Géza ; Budapest, OSZK, 1968–. 9., Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860. c. művéhez. 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok = Additamenta ad opus Géza Petrik Bibliographia Hungariae 1712–1860. Catalogus librorum annis 1701–1800 in Hungaria (alibique lingua Hungarica) editorum. Összeáll. szerk. Kovács Eszter, V. Ecsedy Judit. 2017. 44., 183., 306., 336. p.
 24. KNAPP Éva: „A Lói Tanács Zabolázója” I. Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága; II. Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája; III. Berei Farkas András vándorköltő társadalmi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése. Mutatók és javítások. Zebegény, Borda Antikvárium, 2007–2009. I. 261 p., II. 209 p., III. 73 p.
 25. Első megjelenés: Doromb. Közköltészeti tanulmányok 1. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp., Reciti, 2012. 195–202.
 26. A tanulmányban közölt negyven kötet két közleményben látott napvilágot: KNAPP Éva: A budapesti Egyetemi Könyvtár 1635 előtti ősállományának újabb húsz kötete = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XVI. Szerk. Szögi László. Budapest, Budapesti Egyetemi Könyvtár, 2014. 55–103. p.; KNAPP Éva: A budapesti Egyetemi Könyvtár 1635 előtti ősállományának újabb kötetei, II. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XVII. Szerk. Knapp Éva. Budapest, Budapesti Egyetemi Könyvtár, 2018. 150–190. p.
 27. Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat 1632–1690. Sajtó alá rend. Farkas Gábor Farkas. Szeged, Scriptum Kft., 1997. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 17/2.)
 28. FARKAS Gábor Farkas: A nagyszombati egyetemi könyvtár az alapításkor. Budapest-Szeged, Országos Széchényi Könyvtár- Scriptum Rt., 2001. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 3.)
 29. KNAPP Éva: Módszertani megjegyzések a Budapesti Egyetemi Könyvtár Bibliotheca Antiquissima különgyűjteményének rekonstrukciójához = Magyar Könyvszemle, 113. évf. 1997. 2. sz. 232–238. p.
 30. Magyar Könyvszemle, 129. 2013. 3. sz. 362–364. p
 31. KNAPP Éva: Ismeretlen források Otrokocsi Főrís Ferenc katolizálásának kérdéséhez = Magyar Könyvszemle, 122. 2006. 2. sz. 201–217. p.
 32. BUJTÁS László Zsigmond: Otrokocsi Főrís Ferenc hollandiai könyvajándékozásainak nyomában = Egyháztörténeti Szemle, 19. évf. 2018. 1. sz. 127–134. p.
 33. Magyar Könyvszemle, 129. évf. 2013. 1. sz. 99–105. p.
 34. FALLENBÜCHL Ferenc: Otrokocsi Főrís Ferenc élete és irodalmi működése. Esztergom, 1899. 47. p.
 35. KNAPP, i. m. 6. jegyzet, 205. p.
 36. <http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>. [2019. február 24.]
 37. http://www.bibliotheca.hu/possessores/143_otrokocsi.htm [2019. február 24.]
 38. KNAPP Éva: A 450 éves Egyetemi Könyvtár könyvtárosai a jezsuita korszakban (1561–1773) = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. Bp. ELTE Egyetemi Könyvtár, 2011. 111–142. p.
 39. DÜMMERTH Dezső: Az Egyetemi Könyvtár személyzete 1597–1961. Bp. 1965. Kézirat. Lelőhely: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár
 40. BAKOS József: Az Egyetemi Könyvtár vezetői 1597–2008 között = Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei. Szerk. Szögi László. Bp. ELTE Eötvös Kiadó, 2008. 257–290. p.

KÖNYVTÁRI INTÉZET

Könyvtártudományi Szakkönyvtár

1014 Budapest, Szent György tér 4–6.

Levél cím: 1827 Budapest, (Budavári Palota F épület)

Telefon: 224–3795 (szerkesztőség),
224–3725 (tájékoztatás)

Hol keresse a hálózaton számítógépes szolgáltatásainkat?

— 2019. április —

(Az URL-ek esetleges változásairól folyamatosan hírt adunk)

a Könyvtári Intézet

honlapja:

<http://ki.oszk.hu>

a szakkönyvtár honlapja:

<http://ki.oszk.hu/konyvtar>

az online katalógus (LibriVision):

<http://nektar.oszk.hu>

**könyvtárközi kölcsönzés,
dokumentum-szolgáltatás:**

kszk@oszk.hu

Könyvtári Figyelő:

<http://ki.oszk.hu/kf>

HUMANUS adatbázis:

[http://www.oszk.hu/humanus/
konyvtartud/konyveskonyvtartud.html](http://www.oszk.hu/humanus/konyvtartud/konyveskonyvtartud.html)

**ProQuest Library Science
adatbázis**

(helyben használható)

EPA-HUMANUS-MATARKA

közös kereső:

<http://ehm.ek.szte.hu/ehm>